

УДК 373.5:821.161.2

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО РОБОТИ З ТЕОРЕТИКО-ЛІТЕРАТУРНИМИ ПОНЯТТЯМИ

Лілік О. О.

Автор статті досліджує особливості роботи учителів української літератури з формування теоретико-літературних понять у шкільному курсі української літератури. З цією метою автор аналізує погляди методистів на проблему засвоєння учнями літературознавчих понять, характеризує різні аспекти теоретичної і практичної підготовки майбутніх учителів-філологів, описує етапи, методи, прийоми і засоби роботи з літературознавчими поняттями на уроках літератури.

Ключові слова: теоретико-літературні поняття, майбутні учителі літератури, шкільна програма, студенти, учні, художній твір.

Автор статьи исследует проблемы профессиональной подготовки будущих учителей украинской литературы к работе с теоретико-литературными понятиями в школьном курсе украинской литературы. С этой целью автор анализирует взгляды методистов на проблему усвоения учащимися литературоведческих понятий, характеризует различные аспекты теоретической и практической подготовки будущих учителей-филологов, описывает этапы, методы, приемы и средства работы с литературоведческими понятиями на уроках литературы.

Ключевые слова: теоретико-литературные понятия, будущие учителя литературы, школьная программа, студенты, ученики, художественное произведение.

The author examines the problem of professional training of Ukrainian literature future teachers to the work with theoretical literary concepts at the school course of Ukrainian literature.

The article proves that the theory of literature is an important part of Ukrainian literature school course. It gives students the tools for literary analysis of art text, for investigation of its ideological and thematic basis and art forms.

The author analyzes the views of education coordinators on the issue of pupil assimilation of literary concepts, describes various aspects of theoretical and practical training of teachers-philologists, analyzes the steps, methods and techniques of literary concepts at the lessons of literature.

The author of this article argues that for the consistent, logical and effective learning of literary terms at school course of Ukrainian literature, the students- philologists have to appropriate the methodical tools and know the logic of developing abilities to operate with these concepts.

The author defends the idea that while working with literary concepts it is particularly important to establish the interdisciplinary communication and to use the visibility, which can be of three types: literary texts, examples of related arts and tables.

The author concludes that it is important to organize the special professional training of future teachers-philologists at the system of university teacher education for successful pupil assimilation of the literary concepts and for work effective with them.

Key words: theoretical and literary concepts, future teachers of literature, curriculum, students, pupils, work of art.

Постановка проблеми. До сьогодні в методичній науці тривають дискусії щодо обсягу і шляхів засвоєння теоретико-літературних понять у шкільному курсі української літератури. Проте методисти одноставні в думці, що знання літературознавчих понять необхідні школярам для правильного розуміння специфіки художньої літератури, формування вмінь аналізувати твори в єдності змісту й форми, орієнтуватися в їхніх ідейно-художніх якостях, правильно оцінювати, виявляти місце і значення виучуваних творів у літературному процесі та суспільному

житті, усвідомлювати доступні школярам закономірності цього процесу, досягти своєрідності родів і жанрів, а також для вироблення високого естетичного смаку, розвитку мислення, пам'яті, уяви та фантазії, мовлення.

Водночас постає проблема професійної підготовки майбутніх учителів української літератури до роботи з теоретико-літературними поняттями, оскільки значний відсоток студентів випускних курсів філологічних факультетів у процесі анонімного анкетування зізнаються, що відчувають суттєві труднощі в процесі відбору форм, методів і прийомів засвоєння учнями літературознавчих понять.

Аналіз актуальних досліджень. Дослідженням вивчення літературознавчих понять у шкільному курсі літератури займалися методисти О. Балибердин, О. Бандура, Г. Беленький, О. Богданова, В. Голубков, О. Дановський, М. Снежневська, М. Кудряшов, Л. Мірошніченко, Л. Мурач, Є. Пасічник, М. Прокоф'єв, А. Ситченко, О. Телехова, Г. Токмань. У процесі дослідження ми спираємося на праці науковців-методистів, у яких розроблено теоретичні й методичні засади професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів (О. А. Дубасенюк, А. Ф. Линенко, Л. А. Онишук, В. В. Радул, М. М. Солдатенко, Л.О. Хомич); виявлено основні напрями розвитку педагогічної майстерності майбутнього учителя (І. А. Зязюн, О. А. Лаврінченко, О.М. Семенов, А. В. Ткаченко). Окрім того, ми використовуємо праці, у яких були закладені теоретичні і методичні основи професійної підготовки майбутніх учителів української літератури, – Л. Базиль, Ю. Бондаренка, Н. Волошиної, А. Градовського, С. Жили, О. Ісаєвої, О. Куцевол, Л. Мірошніченко, А. Ситченка, Г. Токмань.

Проведений аналіз педагогічних і методичних досліджень підтвердив, що всі науковці звертають увагу на особливості роботи вчителя під час оволодіння учнями літературознавчими поняттями, проте фактично не вивченим залишається питання підготовки майбутніх учителів-словесників до роботи із зазначеними поняттями.

Мета статті – проаналізувати проблеми професійної підготовки майбутніх учителів української літератури до роботи з теоретико-літературними поняттями.

Виклад основного матеріалу. Кожна наука містить певне коло понять, положень, законів, які перебувають між собою в логічних зв'язках, унаслідок чого однорідні поняття об'єднуються в групи, окремі групи – у підрозділи, а вони – у розділи науки. Кожен шкільний предмет репрезентує основи відповідної науки, а отже, зберігає її структуру, проте водночас має певні особливості в змісті й формі викладу матеріалу. Саме тому системність вивчення кожного шкільного предмета і формування належної системи знань у школярів забезпечується послідовністю і логічністю викладу матеріалу.

Теорія літератури (від грец. "спостереження", "дослідження") вивчає сутність, зміст і форму художньої літератури, її специфіку та функції. Її предметом є аналіз конкретних літературних явищ, поділ літератури на роди, види й жанри. Теорія літератури досліджує літературний процес, зміну напрямів і течій, особливості стилю окремого письменника і літературної доби, наприклад, епохи класицизму чи бароко, а також закономірності розвитку мови художньої літератури, основи та особливості віршування [1].

Значення теорії літератури для шкільного курсу української літератури полягає насамперед у тому, що вона дає учням інструментарій для літературознавчого аналізу художнього тексту, освоєння його ідейно-тематичної основи й мистецької форми.

У шкільному курсі української літератури понад сто п'ятдесят теоретичних понять різної складності й об'ємності. Уводяться вони до шкільної програми за принципом відповідності віковому і психологічному розвитку учнів. Окрім того, пояснення кожного з понять здійснюється у зв'язку з вивченням того твору, у якому міститься відповідний художній матеріал. Леся Мірошніченко стверджує, що до шкільної програми поняття вводяться за принципами співвідношення літературних понять з художнім твором і типологічних взаємозв'язків української і зарубіжної літератур [2]. Саме тому запропоновані терміни учні можуть легко виявити в художньому творі й пояснити. Це призводить до того, що зберігаються зв'язки між теоретико-літературним, художнім та історико-літературним матеріалом, але втрачаються між окремими поняттями. Цей факт мають пам'ятати майбутні учителі української літератури. Вони повинні дбати про те, щоб різноманітні поняття,

засвоєні учнями в різний час і на основі різного матеріалу, склалися у свідомості учнів у чітку систему знань. Для досягнення цієї мети студенти-філологи мають насамперед засвоїти знання з цієї наукової дисципліни, зрозуміти взаємозв'язки між ними, оволодіти навичками оперування цими поняттями в процесі аналізу художнього твору.

Олександра Бандура зазначає, що теорія літератури складається з чотирьох основних розділів: "Художня література як форма суспільної свідомості", "Художній твір" (підрозділи – "Композиція", "Художні засоби мови", "Віршування"), "Літературні роди й види" (підрозділи – "Епос", "Лірика", "Драма"), "Літературний процес" [4].

З теорії літератури для вивчення в кожному класі добираються окремі поняття з різних розділів і підрозділів цієї науки, зокрема в середніх класах основна увага зосереджується на вивченні понять про художній твір (первинні уявлення про композицію, зображально-виражальні засоби мови, ритм, особливості віршування тощо). Наприклад, у 5 класі учні засвоюють найпростіші відомості з двох розділів теорії літератури – "Художній твір", "Літературні роди й види". Це обумовлене тим, що в підлітків переважає конкретне мислення, рівень розвитку абстрактного мислення ще невисокий, знання літературних фактів невеликі, а тому школярі цього віку ще неспроможні осягти ширші теоретичні узагальнення. Отже, для правильного відбору змісту навчального матеріалу, методів і прийомів навчання для засвоєння теоретико-літературних понять майбутні учителі літератури мають оволодіти відповідними знаннями з вікової і педагогічної психології.

У наступних класах кожний з названих розділів поповнюється: майже всі групи збагачуються на одне-два поняття; у підрозділах з'являються нові групи; окремі підрозділи об'єднуються в розділи. У 8 класі учні одержують доступні їм знання ще з одного розділу – "Художня література як форма суспільної свідомості". Таким чином, у цьому класі завершується формування первинної системи знань учнів, що складається з трьох розділів, перший із яких тільки намічається, а два інші містять досить значне коло понять. Поступово пізнавальні можливості учнів зростають, пам'ять стає міцнішою й місткішою, обсяг засвоєних літературних фактів збільшується, абстрактне мислення інтенсивно розвивається, а значить, і підвищується здатність усвідомлювати складніші теоретичні поняття, положення, закономірності, робити ширші узагальнення. У старших класах продовжується збагачення знань з названих трьох розділів і додається ще один "Літературний процес"; це – повна система знань учнів з теорії літератури, передбачених програмою середньої школи. Таким чином, через встановлення внутрішніх зв'язків між однорідними поняттями та їх групами відновлюється й порядок розміщення цих понять, що існує в теорії літератури, за допомогою чого досягається формування системи знань учнів, структура якої відповідає структурі самої науки. Саме в цьому й полягає специфіка системного викладу теоретико-літературних відомостей, що вивчаються в шкільному курсі спонтанно.

Для послідовного, логічного й ефективного засвоєння учнями літературознавчих термінів студенти-філологи мають опанувати відповідний методичний інструментарій, знати логіку формування вмінь оперувати цими поняттями. Учителю літератури має враховувати, що кожне теоретико-літературне поняття не відкривається учням одразу в повному обсязі, а формується поступово: спочатку засвоюються простіші ознаки, а згодом складніші. У зв'язку з цим науковці-методисти зазначають, що кожне теоретико-літературне поняття має численні ознаки, проте в межах шкільного курсу літератури має бути встановлений обов'язковий мінімум, до якого входить лише частина характерних рис. Олександра Бандура зазначає, що ці ознаки відбираються за відповідними принципами, зокрема, вони мають: правильно, достатньо повно розкривати сутність самого поняття й відповідного художнього явища; бути доступними учням певного віку та певних пізнавальних можливостей; бути цінними в освітньо-виховному аспекті; забезпечувати належну основу для формування в учнів практичних умінь і навичок [4].

Основним орієнтиром для учителя в процесі роботи з теоретико-літературними поняттями має бути шкільна програма. Визначений програмою порядок вивчення теоретичних понять у шкільному курсі літератури порушувати не потрібно й недоцільно. Однак слід відновлювати втрачені зв'язки між окремими поняттями. Отже, завдання учителя полягає в тому, щоб, зберігаючи структуру шкільного курсу

літератури, подолати спонтанність викладання теоретичних понять. Саме тому майбутній учитель літератури має вміти користуватися шкільною програмою, використовуючи всі потенційні можливості, закладені в ній. Пояснюючи нове для школярів поняття, учитель ґрунтується на художньому матеріалі, який дає відповідний твір, однак цього матеріалу часто буває недостатньо; у таких випадках потрібно залучати додатковий.

Леся Мірошниченко зазначає, що з метою здійснення систематичної, послідовної діяльності із засвоєння учнями теоретико-літературного поняття учитель має звертати увагу на анотації до літературознавчих понять у шкільних програмах: "початкове поняття", "поняття", "поглиблене поняття" [2]. Саме вони мають спрямовувати методичну діяльність учителя: так, указівка "дати початкове поняття" означає, що ця дефініція траплятиметься учням уперше, у житті вони також не зверталися до неї, тому домінуючими методичними прийомами мають бути слово вчителя, робота з підручником, таблицею, художнім текстом. Завдання учителя – сформувати в учнів первісне уявлення щодо відповідного теоретико-літературного поняття чи явища. Настава "дати поняття" означає, що початкове уявлення щодо цього терміна учні вже мають, витоками можуть бути початкова школа, навколишнє середовище, інші шкільні предмети. Літературознавство часто послуговується поняттями, що є спільними для кількох галузей науки. У школі учні вивчають теоретичні поняття з мовознавства, історії, філософії, музики, живопису, які застосовуються і під час літературознавчого аналізу. Наприклад, поняття ритму, його чуття, сформоване під час вивчення музики, учитель літератури може активізувати під час опрацювання теми "Віршування". Рекомендація "поглиблення поняття" радить учителю звернутися до чинної шкільної програми і з'ясувати, скільки разів і в якому класі учні зверталися до цього поняття [2, с. 15]. Отже, учителі літератури мають звернути особливу увагу на те, у взаємозв'язках із якими творами розглядалася запропонована дефініція в попередньому курсі літератури. Таким чином, указівки "дати поняття" і "поглиблення поняття" спрямовують учителя на ефективне використання прийомів актуалізації опорних знань.

Як уже зазначалося, з теорії літератури для вивчення в середній школі дібрані поняття, доступні учням певного віку та розвитку, однак це не означає, що вони можуть бути засвоєні учнями з першого пояснення: процес осягнення їх тривалий, складний, нерідко суперечливий. У сучасній методиці загальноприйнятим є положення про триетапний шлях засвоєння учнями кожного теоретико-літературного поняття, а саме: нагромадження відповідних спостережень над певними літературними явищами й фактами під час вивчення художніх творів і оглядів розвитку словесного мистецтва; пояснення поняття, формулювання визначення; збагачення засвоєного поняття новими ознаками й вироблення в учнів умінь користуватися цими знаннями практично.

Ольга Богданова зазначає, що під час розкриття певного теоретико-літературного поняття слід дотримуватися такої послідовності: накопичення фактів, характеристика літературних явищ; загальне уявлення про ознаки цього явища; визначення поняття чи встановлення його характерних ознак; закріплення істотних ознак поняття чи його визначення; застосування поняття у процесі аналізу конкретного літературного явища; подальший розвиток поняття, збагачення його новими ознаками [3]. Тому очевидно, що в процесі такої діяльності неможливо обмежитися одним уроком. Потрібно, щоб процес засвоєння теоретико-літературних понять тривав упродовж усіх занять з української і зарубіжної літератур.

Ганна Токмань вважає, що вивчення теоретико-літературного поняття здійснюється через такі етапи: читання художнього твору або його уривка; ознайомлення учнів з новим терміном, що називає озвучене явище, запис його визначення; самостійна робота учнів (індивідуальна, у парах, групова). Самостійна робота передбачає виконання таких завдань: знайти відповідне явище в інших художніх текстах, з'ясувати його роль у контексті твору; зіставити два твори різних авторів і визначити особливості цього явища в кожному з них (спільне і відмінне); з'ясувати традиційне і новаторське у використанні літературного явища у творчості певного письменника; пов'язати поняття з певним літературним напрямом, для якого він характерний; використати у власній творчості [5].

Майбутні учителі літератури мають знати, що велике значення для успішного засвоєння учнями відомостей із теорії літератури має здійснення міжпредметних зв'язків, а також наочність, яка може бути трьох видів: художні тексти, зразки суміжних мистецтв і таблиці. Наочні посібники: таблиці, схеми, карти – відіграють важливу роль у засвоєнні теоретичних знань із літератури, матеріалізуючи у такий спосіб розумові дії школярів.

Учні мають не лише прочитати в підручнику довідку про відповідне поняття, а й записати назву терміна й визначення цього поняття в зошит: їм варто рекомендувати вести літературознавчий словничок. У шкільному навчальному кабінеті літератури мають бути в достатній кількості й наукові літературознавчі словники-довідники, що використовуються учнями як посібники. Опрацьовуючи статтю словника, учні опановують різновиди поняття, його характерні ознаки, читають приклади з художніх творів, які є складниками словника.

Науковці-методисти закликають учителів уникати непроілюстрованого засвоєння слів-термінів, голого вербалізму, що симулює та імітує наявність відповідних понять у дитини. Водночас вони наголошують на необхідності постійного послугування відповідним літературознавчим поняттям у процесі шкільного аналізу: з'ясувавши певний термін, учитель запроваджує його у план шкільного аналізу художнього твору, учень упізнає означуване ним літературне явище в тексті за характерними ознаками. Таким чином, оволодіваючи арсеналом теоретико-літературних відомостей і привчаючись самостійно пояснювати за їх допомогою прочитане, учень зростає як кваліфікований, компетентний читач, який вільно сприймає завдання вчителя, пов'язані з аналізом твору, реалізується у власній художній творчості.

Варто пам'ятати, що у процесі вивчення теоретико-літературних понять можуть виникнути непередбачувані обставини, що вплинуть на порядок їх вивчення, творчий учитель має самостійно визначити послідовність розгляду понять, що вивчаються, а також підібрати прийоми, що забезпечать відповідний результат.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Робота з теоретико-літературними поняттями в шкільному курсі української літератури потребує від учителя особливої майстерності, щоб озброїти учнів необхідними знаннями, навчити їх використовувати його в аналізі художнього твору, знаходити в незнайомому тексті, використовувати у власній творчості. Для цього необхідна спеціальна підготовка майбутніх учителів-філологів у системі вишівської педагогічної освіти.

Література

1. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ "Академія", 1997. – 752 с.
2. Мірошніченко Л. Ф. Формування теоретико-літературних понять на уроках зарубіжної літератури : метод. лекторій для вчителів зарубіжної літератури / Л. Ф. Мірошніченко // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2004. – № 2. – С. 13–18.
3. Методика преподавания литературы в школе / под ред. О. Ю. Богдановой и В. Г. Маранцмана : в 2 ч. – М., 1995.
4. Наукові основи методики літератури : посіб. для студ. вузів / Н. Й. Волошина, О. М. Бандура, О. А. Гальонка та ін. ; під ред. Н. Й. Волошиної. – К. : Ленвіт, 2002. – 344 с.
5. Токмань Г. Вивчення літературно-критичних статей і засвоєння теоретико-літературних понять / Г. Токмань // Урок української. – 2005. – № 11–12. – С. 37–40.